

Մտեփան ՀԱՍԱՆ-ՁԱԼԱԼՅԱՆ

ԱՐՅԱԽ-ԽԱՉԵՆԻ ԳԱՀԵՐԵՅ ԻՇԽԱՆ ՁԱԼԱԼ IV ՀԱՍԱՆ- ՁԱԼԱԼՅԱՆԻ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ ԻՐԱՆԻ ՇԱՀ ԱԲԱՍ I-Ի ՀԵՏ

Համաձայն պատմական հիշատակությունների՝ Արցախ-Խաչենի գերագահ իշխան Մեհրաբ բեկի մահից հետո նրան հաջորդել է իր ավագ որդի Ջալալ IV Հասան-Ջալալյանը¹, որն իշխել է XVI դարի վերջից մինչև XVII դարի սկիզբը:

Աղբյուրները Ջալալ IV-ին հիշում են «մեծ իշխան», «բեկ» տիտղոսներով, իսկ ինքն իր մասին խոսում է «պարոն» տիտղոսով, ինչպես կոտեսներ ստորև:

Պետք է ասել, որ ինչպես իր նախորդներին, այնպես էլ Ջալալ IV-ին բաժին էր հասել կառավարման ծանրագույն ժամանակաշրջան: Հայ ժողովուրդը կոռոպտվում ու կոտորվում էր թյուրքական և պարսկական բանակների կողմից:

1580-ական թվականներին վերջերին Արցախը նվաճվում է թուրքերի կողմից: Այդ մասին վկայում է գահերեց իշխան Ջալալ IV Հասան-Ջալալյանի հիշատակարանը. «Արդ, ըստացայ սուրբ Աւետարանս ի գերութենէ ես՝ Ճալալ, որդի մեծին Մեհրապ պեկին, և որոցոց իմոյ Պայինդորին, և դեսդերաց Կիչիխանին և Սալվարին և ամենայն յարեան մերձաւորաց իմոց և յիշատակ ծնաւոց իմոց: Առայ սուրբ Աւետարանս ի հալալ ինչից իմոց ի դառն և ի նեղ ժամանակս, որ դիրեցաւ աւսմանլուն ի տեղիս, որ կոչի Խաչէն, թագաւորութեան մեծին Ճալալին և կաթողեկոսութեան տեղիս տէր Սիմաւոնին (Շմավոնին – Ս. Հ.-Ջ.), ի սուրբ ուխտիս Գանձայսարայ...Ի թուիս Հայոց ՌԼԸ (1589) էր»²:

Այս հիշատակարանը գրվել է XII դարի վերջին և XIII դարի սկզբին Ներքին Խաչենի իշխան Վախթանգ-Տանգիկի և նրա տիկնոջ՝ իշխանուհի Խորիշահի պատվերով ստեղծված, ապա Հասան-Ջալալյանների տոհմական սեփականությունը դարձած Ավետարանում, որն այժմ պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

Հիշատակարանից պարզվում է, որ Ավետարանը գողացել էին, և Ջալալ իշխանը կարողացել է ետ գնել սեփական միջոցներով: Հիշատակարանում Ջալալ

¹ Որոշ հեղինակներ Ջալալ IV Հասան-Ջալալյանին համարել են «Ջալալ Գ»-(տե՛ս Բաֆֆի, «Գաղտնիք Ղարաբաղի», «Արձագանք» շաբաթաթերթ, N 45, Թիֆլիս, 7.12.1886, էջ 591: Նույնի, Երկերի ժողովածու, հ. X, Եր., 1964, էջ 485: Ուրլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Եր., 1975, էջ 363-364: Մաղալյան Ա., Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դդ., Եր. 2007, էջ 128-130), մինչդեռ պետք է լինի «Ջալալ Դ», ինչպես Ուրլուբաբյանի նշված գրքի «Անձնանունների ցանկում» է՝ էջ 436: Այս թյուրիմացությունը գալիս է Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան-Ջալալյանի 1849թ. կազմած Հասան-Ջալալյանների տոհմացանկից (տե՛ս չՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 9, թ. 18: Բաֆֆի, «Գաղտնիք Ղարաբաղի», էջ 591: Նույնի Երկերի ժողովածու, հ. X, էջ 485): Եթե XIII դարի Արցախի իշխանաց իշխան Հասան-Ջալալ-Դոլային պայմանականորեն համարենք «Ջալալ I», ապա նրա թոռը՝ Աթաբեկ-Բվանեի որդին, կլինի «Ջալալ II», վերջինիս թոռը, որի անունը նույնպես «Ջալալ» էր, կլինի «Ջալալ III», իսկ Մեհրաբ բեկի որդին էլ, բնականաբար՝ «Ջալալ IV»:

² Մատենադարան, ձեռագիր N 378, թ. 7ա:

IV-ը տալիս է նաև իր զավակների անունները: Չնայած իշխանը հայտնում է, որ ունի որդիներ, սակայն նշում է միայն մեկի անունը՝ Բայանդուր: Նա նաև տալիս է դուստրերի անունները՝ Գիչիխան և Սալվար:

Խաչենի իշխան Ջալալ IV-ի մասին հաջորդ տեղեկությունը հայտնում է XVII դարի սկզբի հայ պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին:

XVI դարի 80-ական թվականների դժնդակ ու մռայլ ժամանակներից հետո հայ ժողովրդի առաջնորդները Կովկասի այլ ժողովուրդների երևելիների հետ 1603թ. սկզբին դիմում են Պարսից շահ Աբաս I-ին (1587-1629թթ.)³ խնդրելով նրա օգնությունը՝ օսմանյան բռնակալության լծից փրկվելու համար:

«Օսմանյան թուրքերի բռնություններից ու հարստահարություններից նեղված վրացիների, քրդերի և այլոց հետ հայ իշխանավորներն ու տանուտերերը, լսելով, որ շահ Աբասը պատերազմի պիտի գա Անդրկովկաս, ընդառաջ են գնում և խնդրում, որ նա իր այդ «փրկարար» երթն արագացնի»⁴:

Առաքել Դավրիժեցին, թվարկելով 1603 թվականին շահ Աբաս I-ի հետ հանդիպման գնացածներին, հիշել է նաև Խաչենի իշխան Ջալալ IV Հասան-Ջալալյանին՝ այդ մասին մասնավորապես գրելով. «...յաշխարհէն Ադուանից և յազգէն Հայոց գնացին...Ջալալ բէկն իւր եղբօր որդուվքն ի Խաչենայ...»⁵:

Ջալալ IV Հասան-Ջալալյանի Բրանի շահին ընդառաջ գնալու մասին Արցախի մետրոպոլիտ և առաջին թեմակալ առաջնորդ Բաղդասար արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանն իր 1849թ. կազմած Հասան-Ջալալյանների տոհմացանկում մասնավորապես գրել է. «Այս Ջալալ-բէկ եղև երևելի և մեծ իշխան ի ՌԼԵ թուին հայոց, ի 1586 ամի տեսոն, հանդերձ երկու եղբորորդուվքն իւր և ընդ այլ իշխանաց հայոց և Ադուանից գնացին ի տեսութիւն առաջին և մեծ Շահ-Աբաս արքային պարսից և ի նմանէ յոյժ պատուեցան խիլայի»⁶, նաև Ջալալ-բէկն ի նոյն Շահ-Աբաս արքայէ էառ զֆերման յանուն իւր եղբորորդի Յովհաննէս Բ* կաթողիկոսին Ադուանից և դարձաւ ուրախութեամբ ի տուն իւր»⁷:

Ջալալ IV Հասան-Ջալալյանն ունեցել է երեք եղբայր՝ Գրիգորիս Հասան-Ջալալյանը, Հովհաննէս II Հասան-Ջալալյանը և Բաղդասար բէկը, որոնցից

³ Բայբուրդյան Վ., Բրանի պատմություն, Եր., 2005, էջ 313:

⁴ Ուլուբարյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 364-365:

⁵ Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցւոյ, Վաղարշապատ, «տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի», 1896, էջ 16:

⁶ Խիլա նշանակում է պատմուճան, թիկնոց (տե՛ս Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. երկրորդ, Զ-Օ, Եր., 1972, էջ 520), նաև խալաթ (տե՛ս Սուքիասյան Ա., Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Եր., 1967, էջ 253):

*«Հովհաննէս Բ»-ի փոխարեն պետք է լինի «Հովհաննէս Գ»: Եթէ 1431թ. վախճանված Խաչենի գահերեց իշխան Ջալալ III Հասան-Ջալալյանի որդուն՝ Արցախի 61-րդ կաթողիկոս Հովհաննէս Հասան-Ջալալյանին, պայմանականորեն համարենք «Հովհաննէս Ա», ապա XVI դարի կեսերին Խաչենի գահերեց իշխան Մեհրաբ բէկ Հասան-Ջալալյանի որդին՝ Արցախի 73-րդ կաթողիկոս Հովհաննէս Հասան-Ջալալյանը, կլինի «Հովհաննէս Բ», իսկ Դավիթ բէկի որդին՝ Արցախի 78-րդ կաթողիկոս Հովհաննէս Հասան-Ջալալյանն էլ բնականաբար՝ «Հովհաննէս Գ»:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 9, թ. 18; Ընթացիկ, «Գաղտնիք Ղարաբաղի», «Արձագանք» շաբաթաթերթ, N 45, Թիֆլիս, 7.12.1886, էջ 591: Նույնի, Երկերի ժողովածու, հ. X, էջ 485:

երկուսը՝ Գրիգորիսն ու Հովհաննես II-ը, կաթողիկոսներ են եղել և ժառանգներ չեն ունեցել: Տրամաբանական է ենթադրել, որ Ջալալ IV-ը Պարսից շահի հետ հանդիպման է գնացել Բաղդասար բեկի որդիների հետ:

Ինչ վերաբերում է Առաքել Դավրիժեցու և Բաղդասար սրբազանի նշած թվականների տարբերությանը, ապա պետք է ասենք, որ հակված ենք նախապատվությունը տալու Դավրիժեցու հաղորդմանը, քանզի նա XVII դարի պատմագիր է և ճիշտ է ենթադրել, որ առավել տեղյակ է իր ապրած ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած իրադարձություններին:

Բաղդասար սրբազանն իր հաղորդման մեջ նշում է նաև, որ Իրանի շահ Աբաս I-ը Սպահանում⁸ մեծ պատվով է ընդունում Ջալալ IV-ին ու վերջինիս եղբորդիներին՝ բոլորին, խալաթներ նվիրելով:

Հարկ է նշել, որ Բաղդասար սրբազանի նշած Հովհաննես Բ-ն, իսկ իրակա-նում Հովհաննես Գ-ն ոչ թե Ջալալ իշխանի եղբոր որդին է, այլ եղբոր՝ Բաղդասար բեկի թոռը: Սրբազանի կողմից Հովհաննես կաթողիկոսին որպես Ջալալ իշխանի եղբորդի ներկայացնելը պետք է վրիպակ համարել: Այս մասին առավել հանգամանորեն կխոսենք ստորև:

Հանդիպման ժամանակ Ջալալ IV Հասան-Ջալալյանին հաջողվում է Իրանի շահից ստանալ նաև հրովարտակ իր եղբոր թոռան՝ Արցախի կաթողիկոս Հովհաննես III Հասան-Ջալալյանի համար:

Եվ այսպես, Խաչենի ազդեցիկ իշխան Ջալալ IV Հասան-Ջալալյանն իր եղբորդիների հետ, բարեհաջող ավարտելով հանդիպումը Իրանի շահ Աբաս I-ի հետ, մեծ հույսերով ու ակնկալիքներով վերադառնում է Արցախ:

«Սակայն բռնակալը ոչնչով չէր փոխվել: Նա հայոց հոժարակամ հպատակությունն ու հավատարմությունը վարձատրեց այնպիսի խարդավանքով, այնպիսի դաժանությամբ ու ոճրագործությամբ, որը կարող էր համեմատվել միայն հայոց պատմության ամենամոռյալ ժամանակների ծանրագույն արհավիրքների հետ»⁹:

1603թ. սեպտեմբերին շահ Աբասի բանակը շարժվում է թուրքերի ձեռքում գտնվող Թավրիզի վրա և գրավում այն: Շարունակելով հաղթական երթը՝ Աբասը նվաճում է նաև Նախիջևանը, Երևանը, Արարատյան դաշտավայրը, Շիրակը և Սևանի ավազանը¹⁰:

Թուրքերը, որոշելով ետ գրավել պարսիկներին անցած բնակավայրերն ու տարածքները, երկու տարի անց թարմ ուժերով անցնում են լայնամասշտաբ հակահարձակման:

Աբաս I-ը, չկարողանալով դիմագրավել թվական գերակշռություն ունեցող թուրքական բանակին, որոշում է նահանջել՝ կողոպտելով ու հրդեհի մատնելով իր ճանապարհին հանդիպած բնակավայրերը՝ այդպիսով, թշնամուն գրկելով այդ բնակավայրերը կողոպուտի ենթարկելու հնարավորությունից:

⁸ ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 9, թ. 18:

⁹ Ուրուբայան Բ., նշվ. աշխ., էջ 367:

¹⁰ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. III, գ. I, Եր., 1969, էջ 241-244:

Այս ամենի հետ միաժամանակ Իրանի շահը Հայոց աշխարհից բռնագաղթի ենթարկեց մոտ 350 հազար բնակչություն: Կարելի է ենթադրել, որ սրանով շահը ցանկանում էր զարգացնել Պարսկաստանի տնտեսությունը: Հայտնի է, որ հայերը լավ վաճառականի ու հմուտ արհեստավորի համբավ ունեին:

Չնայած չկան ուղղակի վկայություններ, որ Արցախի բնակչությունը ևս ենթարկվել էր բռնագաղթին, այնուամենայնիվ կարծում ենք, թե Արցախը ևս կրել էր թուրք-պարսկական տնական պատերազմների ազդեցությունը:

Ինչևէ, Պարսից շահ Աբաս I-ի միջոցով փրկություն գտնելու հայ երևելիների հույսերն ի դերն ելան: Մեծանուն Լեոն գրել է. «Հին գառավյալ Իրանը, հազիվ մի փոքր կենդանության ուժ հավաքելով իր թևերի մեջ...վերջին անգիտ հարվածն էր տալիս Հայաստանին, այն երկրին, որի դեմ կռվել էր, որը ճակատ էր դարձրել ընթացքում: Այս վերջին հարվածը դարձյալ իջնում էր հայ երկրի սրտի վրա, դարձնելով նրան չոր անապատ»¹¹:

1606թ., Խաչենի իշխան Ջալալ IV Հասան-Ջալալյանը Գանձասարում գրել է հիշատակարան, որտեղ չի խոսել ո՛չ Խաչենի մասին, ո՛չ էլ մի շարք հայ երևելիների, այդ թվում և իր խնդրանքով Հայաստան եկած շահ Աբասի մասին, այլ միայն հիշել է իր ծնողներին, զավակներին, հարազատներին, որոնցից ոմանք, սակայն, արդեն վախճանված էին. «Վերջին ըստացաւ զսուրբ Աւետարանիս պարոն Ճալալ բէկս, որդի Մըհրապ բէկին, որ ստացաւ զսուրբ Աւետարանս ի հալալ ինչից իւրոց եւ արդար վաստակոց. ի յիշատակ հոգոյ իւրոյ եւ ծնողաց իւրոյ. հաւրն Մըհրապ բէկին եւ մաւրն իւրոյ Շահում աղին, եւ հանգուցեալ եղբայրցն իմոց պարոն Պաղտասաւ[ար] բէկին, Յոհաննէս կաթուղիկոսին, Գրիգոր կաթուղիկոս[ին], Դաւիթ կաթուղիկոսին՝ որ է որդի պարոն Պաղտասար բէկին եւ հանգուցեալ որդոցն՝ Պայանդուր բէկին, Մըհրաւ[պ] [բ]էկի[ն]: Եւ կենդանի որդին [Վէ]լիճան բէկն: Եւ կենակցին իմոյ պարոն Բեկում աղին՝: Եւ դստերացն իմոյ Սաւվարին, Գիչիխանին, Մահփարին, Խանում աղին. ամէն: Արդ գրեցաւ ի թուաբերութիւնս Հայոց ՌՕԵ (1606) ի հայրապետութեան տէր Յովհաննէս կաթուղիկոսի, ի յԱթոռս Աղուանից Սբ Գանձասարայ եւ Սբ յԱջոյս Գրիգորիսի»¹²:

Ինչպես տեսնում ենք, այս հիշատակարանն առավել ամբողջական տեղեկություններ է տալիս Ջալալ իշխանի ընտանիքի մասին, քան նախորդը: Հիշատակարանից պարզվում է Ջալալ իշխանի մոր անունը՝ Շահում աղա, կնոջ անունը՝ Բեկում աղա: Մեզ արդեն հայտնի Բայանդուր որդուց և Գիչիխան ու Սաւվար

¹¹ Լեոն, նշվ. աշխ., էջ 245:

* Աղա-Ազնվական, բարձր դասի պատկանող մարդ (տե՛ս Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. I, Ա-Ե, Եր., 1969, էջ 31): Ինչ վերաբերում է «պարոն» տիտղոսին, ապա կրելով այդ տիտղոսը՝ կանայք «...ոչ թե սոսկ անվանորեն կամ ձևականորեն էին իմաստավորում իրենց սոցիալական պատկանելությունը տիրապետող ազնվական դասին, այլ և փաստորեն ցուցաբերում էին իրենց տիրական իրավունքները ֆեոդալական կալվածների վերաբերմամբ և այն իրավաբանական հետևանքները, որոնք բխում էին գույքային տիրության պայմաններից» (տե՛ս Մամուլեյան Խ., Հին հայ իրավունքի պատմությունը, հ. I, Յերևան, «ԱրմՖԱՆ» հրատ., 1939, էջ 246):

¹² Մատենադարան, ձեռագիր N 5794, թ. 207ա:

դուստրերից բացի, Ջալալ իշխանն ունեցել է ևս երկու որդի՝ Մեհրաբ բեկ ու Վելիջան բեկ անուններով, և երկու դուստր՝ Մահփարի և Խանում աղա անուններով: Որդիներից Բայանդուր բեկն ու Մեհրաբ բեկը, ցավոք, արդեն, վախճանվել էին:

Հիշատակարանում իշխան Ջալալը հայտնում է նաև իր արդեն վախճանված եղբայրների՝ Բաղդասար բեկի, Արցախի կաթողիկոսներ Հովհաննեսի, Գրիգորի ու Բաղդասար բեկի որդու՝ Արցախի Դավիթ կաթողիկոսի անունները:

ВСТРЕЧА ВЕРХОВНОГО ПРАВИТЕЛЯ АРЦАХА-ХАЧЕНА ДЖАЛАЛА IV АСАН-ДЖАЛАЛЯНА С ИРАНСКИМ ШАХОМ АББАСОМ I

___ *Резюме* ___

___ *С. Асан-Джалалян* ___

В данной статье представлена встреча верховного правителя Хачена XVI века Джалала IV-ого с Иранским шахом Аббасом I.

После трудных и мрачных 80-ых годов XVI века, лидеры армянского народа наряду с другими известными лидерами кавказских народов в начале 1603 года обращаются к персидскому шаху Аббасу I (1587-1629гг.) с просьбой о помощи для избежания ига Османской тирании. Среди армянских князей был также верховный правитель Хачена Джалал IV Асан-Джалалян со своими племянниками.

Вместе с угнетенными насиллием османских турков грузинами, курдами и другими, армянские правители и князья, услышав о том, что шах Аббас решил вступить в Закавказье с военной целью, идут навстречу ему и просят его ускорить “спасительный” марш. Шах Ирана Аббас I с большой честью принимает в Исфахане Джалала IV и его племянников, подарив каждому накидку.

Во время встречи Джалалу IV Асан-Джалаляну удается получить эдикт для внука своего брата, католикоса Арцаха Ованеса III Асан-Джалаляна.

Князь Джалал IV, со своими племянниками завершив успешную встречу с иранским шахом Аббасом I, с большими надеждами и ожиданиями возвращается в Арцах.

Но, к сожалению, диктатор ничуть не изменился: он отплатил добровольную преданность подданных такой жестокостью, которая сравнима лишь с худшими ужасами самых мрачных времен армянской истории.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

*Հասան-Ջալալյան Ստեփան - ՀՀ Ազգային ժողովի փորձագետ,
Երևանի պետական համալսարանի հայոց պատմության ամբիոն,
E-mail: Hasan-Jalal@yandex.com*